

ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті висвітлюється історія тюремних будівель міста Глухова у першій половині ХІХ ст. Реконструюється зовнішній вигляд і внутрішній устрій Глухівської в'язниці зразка 1809 і 1837 рр. Аналізуються результати обстеження і проекти перебудови середини 1860-х рр.

Ключові слова: в'язниця, будівля, указ.

Історія тих чи інших (типів) провінційних будівель, як-от: шкіл, лікарень, в'язниць, казарм, – зазвичай становить предмет професійного зацікавлення доволі вузького кола спеціалістів, серед яких переважають краєзнавці, історики архітектури і окремих сфер державного регулювання і опікування. Тим часом, дослідження перебігу адміністративної забудови (часом і нереалізованих проектів), включаючи зведення, ремонти і реконструкції, зміни зовнішнього вигляду і внутрішнього устрою адміністративних будівель потенційно може стати у пригоді при вивченні широкого кола проблем відносин держави, суспільства і особи, як-от: репрезентація влади, владні можливості щодо вилучення суспільних ресурсів, дисциплінування особи і, зокрема, уявлення влади про тіло і душу, на які чиниться вплив.

Комплекс будівель Глухівської в'язниці у першій половині ХІХ ст. неодноразово поставав на сторінках досліджень з історії тюремної справи в Російській імперії (Д. Країнський, М. Гернет), пам'яток архітектури й містобудування Лівобережної України (М. Домонтович, В. Вечерський), адміністративної забудови історичної частини Глухова (І. Мошик, О. Мірошніченко, Ю. Коваленко) [5; 2; 3; 1; 8; 7; 4].

У даній розвідці відтворюється загальний перебіг будівництва (1809, 1837) і подальших перебудов Глухівської в'язниці на основі аналізу описово-статистичних джерел («Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років», «Статистичні дані по м. Глухову за 1838 р.», «Матеріали до питання про перетворення тюремної частини в Росії» (1865), «Судово-статистичні відомості і міркування про введення в дію судових статутів 20-го листопада 1864 року» (1866)), законодавчих актів, малюнків і креслень [19; 17; 6; 18; 9–16; 20].

На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. на території Малоросійської губернії зафіксовано 5 «острогів для утримання злочинців» (Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів, Золотоноша, Лубни), 2 гамівні будинки (Чернігів, Новгород-Сіверський) і 3 караульні (Мглин, Золотоноша, Полтава) [19,

с. 33, 50, 64, 78, 106, 110, 122]. Йдеться про комплекси дерев'яних будівель за дерев'яною ж огорожею (звідси й назва «тюремний острог») загальною площею від 100 до 500 квадратних сажнів (зокрема, площа тогочасного Глухівського острога – 256 квадратних сажнів) [2, с. 247]. У 1800 р. планувалася перебудова тюремних острогів з заміною фундаментів під будівлями на цегляні, – втім, цей проект не було реалізовано через брак коштів [2, с. 263].

На початку ХІХ ст. малоросійський генерал-губернатор князь О. Куракін ініціював розподіл ув'язнених на три розряди і типове будівництво в'язниць нового типу, де б ув'язнені різних розрядів утримувались окремо.

Запропоновані правила утримання ув'язнених по роду злочинів було затверджено в іменному указі від 16 жовтня 1802 р. [9, с. 309-310]. До першого розряду відносилися вбивці (в тому числі жінки, що вбили власних немовлят), святотатці, зрадники, розбійники, фальшивомонетники, насильники, до другого – крадії, гравці, повії, до третього – шахраї, боржники і т. і.

Для осіб перших двох розрядів в острозі мали влаштуватися дві казарми. Ув'язнені першого розряду утримувались в окопах в казармі з залізними решітками на вікнах. Ув'язнені другого розряду (а також першого розряду, злочин яких не довели і залишили під підозрою) перебували «в одних лише колодках» в казармі зі звичайними вікнами. В кожній з казарм створювалось окреме відділення для жінок.

Злочинців третього розряду (а також злочинців перших двох розрядів, яких виправдав суд нижньої інстанції) тримали в арештантській при правлінні городничого, де влаштовувалось окреме відділення для дворян і чиновників. П'яниць та інших дрібних порушників громадського спокою затримували у з'їжджих хахах.

Наступну пропозицію генерал-губернатора щодо будівництва острогів в усіх (губернських і повітових) містах двох Малоросійських губерній було затверджено в іменному указі від 25 квітня 1803 р. [9, с. 565-567]. На власний розсуд О. Куракіна віддавалися строки, порядок забудови («де і коли це будівництво буде потрібніше і зручніше») і використання призначених на будівництво місцевих доходів («за місцевим вашим баченням»). Було підтримано попереднє розпорядження генерал-губернатора влаштувати казарми «у внутрішності їх за звичаєм того краю мазанками або битою земляною будівлею», – взагалі, у поданих планах єдине було змінено ворота «відповідно загальним планам, щодо цих будівель передбаченим» [9, с. 566].

Відмову від існуючого «загального плану» однокорпусного двоповерхового тюремного замка

(авторства академіка А. Захарова) і, більше того, пропозицію повсюдно використовувати проект будівництва тюремних замків в Малоросійських губерніях було аргументовано у «Височайше затвердженій доповіді Міністра Внутрішніх справ» від 14 квітня 1808 р.: «Оскільки плани ці, за прийнятим у них розташуванням, мають взагалі ту зручність, що призначені в них приміщення для кожного роду колодників не разом в одній будівлі, але по різних відділенням: відповідно, з одного боку, розташування це сприяє тому, що колодники будуть у замках цих мати нагляд і утримання своє кожен по роду злочину, а з іншого, що саме зведення будівель може розподілене бути поступово по відділенням, у трьох і чотирьох містах, в один і той самий час і мірою того, як де яке будівництво буде завершено, колодники можуть вже туди вводиться, чого жодним чином зробити не можна, якщо усі ці відділення розміщені будуть в одній будівлі» [10, с. 180].

До іменного указу від 25 квітня 1803 р. додавалося «Приблизне обчислення утримання колодників в Малоросійських Губерніях», за яким у Глухові передбачалося утримання 12 колодників першого розряду (8 чоловіків і 4 жінки), 32 – другого розряду (відповідно, 20 і 12), 15 – третього розряду (10 і 5). Ці цифри дають проектувану місткість першої (12 колодників) і другої (32 колодники) казарм, а також глухівської в'язниці загалом – 44 колодники [14, 1803, с. 17].

Точні строки завершення будівництва повітових в'язниць в іменному указі від 25 квітня 1803 р. не визначалися. Але О. Куракін висловлював припущення, що наявні міські кошти у 7 містах і, зокрема, у Глуховці (sic!) дають «можливість довершити припущення це у нетривалому часі», а «трохи більш як за два роки усі остроги будуть готові» [9, с. 567]. Втім, попри сподівання, будівництво Глухівської в'язниці було завершено лише у 1809 р.

Згідно з актом прийому від підрядників, Глухівська в'язниця зразка 1809 р. мала наступний зовнішній вигляд і внутрішній устрій [2, с. 263–264]. Територію в'язниці було обнесено кам'яною оштукатуреною і побіленою огорожею загальною довжиною 37 погонних сажнів 1 аршин і 6 вершків, висотою від цоколя 7 аршин, а з цоколем – 8 аршин. Ворота у стіні були напівкруглі, дерев'яні. У кам'яній будівлі біля воріт розмістили караульню і тюремну комору. Двері, рами і вікна у цій будівлі пофарбували чорним.

Всередині огорожі знаходились три дерев'яні корпуси на кам'яному фундаменті. У першому корпусі направо – три кімнати і сіни з двома віконцями, пофарбованими чорним, по чотири скла кожне. Дверей у корпусі всього чотири, дві пічки зелених кахлів, підлога усюди дощата. У

кожній камері було по два віконця сірої фарби на вісім стекол, по дві лавки, а для спання – нари. У середній кімнаті проти входу – одне вікно на вісім стекол. Двері зовні і всередині кімнат вибілені з клеєм, а дах будівлі пофарбований червоним. Вікна в будівлі були за залізною решіткою. Другий корпус зліва від воріт був такий самий, тільки на його вікнах не було решіток. Навпроти воріт розмістився третій корпус з шістьма дерев'яними колонами, побіленими масляною фарбою. Тут розташувалась кухня на два вікна, лазня на одне вікно, нужник на два місця і дві камери з одним вікном у кожній. Навколо острога було влаштовано шість будок для охорони.

У 1817–1823 рр. серія законодавчих актів, ініційованих новим керівництвом МВС, поставила наступні завдання у сфері тюремного будівництва:

- дотримуватись чистоти і охайності вже існуючих в'язниць і збільшити площу тільки-но проектуваних (13.12.1817) [11, с. 913–914];
- замінити дерев'яні будівлі в'язниць на кам'яні «при настанні зручного часу» (25.04.1821) [12, с. 699–700];
- керуватись при майбутній забудові одним з двох пропонованих проектів, що передбачали об'єднання приміщень для ув'язнених з повітовими присутственними місцями або ж окрему будівлю в'язниці, але у єдиному комплексі з тими ж присутственними місцями (28.02.1823, 30.08.1829) [13, с. 810; 16, с. 619–620].

Зокрема, затверджені 22 липня 1822 р. «Плани, фасади і розрізи повітових присутственних місць з влаштуванням в'язниці в окремій будівлі на тому самому дворі» передбачали двоповерховий кам'яний корпус повітової в'язниці [20, арк. 2]. На першому її поверсі планувалися (від входу зліва направо) сходи на другий поверх, сіни і караульня, а далі за стіною – менша камера для карних злочинців і більша – для тих, хто скоїли нетяжкі злочини. На другому поверсі мали бути сходи і сіни, камера для хворих чоловіків, а далі за стіною – більша камера – для здорових і менша – для хворих жінок. На обох поверхах планувалося по дві пічки. Зліва і справа від будівлі в'язниці мали бути два дворики для ув'язнених (вочевидь, для чоловіків і жінок). У спільному з присутственними місцями дворі розташовувалась лазня, з одного боку, та кухня для арештантів, комора, навіс (ймовірно, для дров), з іншого.

У 1820-ті рр. було складено план знесення будівель Глухівської в'язниці і заміну їх однією двоповерховою будівлею [2, с. 263–264]. Про який саме проект йдеться, поки що достеменно невідомо, але зведені у 1826–1837 рр. коштом держави однотипні тюремні замки у Стародубі (1826), Борзні, Ніжині (1835) і Глухові (1837?) вочевидь орієнтувалися не на «Плани, фасади і розрізи...»,

затверджені 22 липня 1822 р. Припускають, що йшлося про повернення до типового проекту повітового тюремного замку, розробленого А. Захаровим у 1803 р. [1, с. 140]. Причиною ж могло стати те, що проекти 1822 р. передбачали зведення комплексів тюремних замків і будівель присутственних місць, що в даному випадку не планувалося. До речі, звернімо увагу, що з появою кам'яних в'язниць термін «замок» для їх означення витісняє попередній «острог».

Історик архітектури В. Вечерський подає опис зовнішнього вигляду цього типу будівель (на прикладі Ніжинського тюремного замку): «Будівля майже квадратована в плані, з двома невеликими ризалітами на причілках. Розпланування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Первісно будинок поділявся глухою капітальною стіною на дві відокремлені частини, що було зумовлено функціонально. <...> Фасади, пофарбовані в жовтий колір, мають стриманий декор, характерний для «казенних будівель» доби класицизму; вікна прямокутні, без облямунь, стіни першого поверху рустовані, рустом же виділені й клинчасті перемички вікон першого поверху. Карниз має простий профіль і незначний винос. Стіни цегляні, потиньковані, перекриття плоскі по балках, вальмований дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю. Первісно будівля опалювалася чотирма пічками» [1, с. 140].

Загальне уявлення про внутрішній устрій Глухівської в'язниці дає опис однотипної з нею Борзенської [6, с. 650]. Лише загальне, тому що у чотирьох в'язницях, збудованих за одним проектом і, відповідно, розрахованих на одну й ту саму кількість ув'язнених (75, за даними Міністерства внутрішніх справ, або ж 60, за даними Міністерства юстиції), нараховували різну кількість камер: 7 – у Стародубі, по 8 – у Борзні та Ніжині, 9 – у Глухові, тому що «в одних з них більше, а в інших менше зайнято кімнат під лікарні, молельні, цейхгаузи та інші господарські заклади» [6, с. 648–649; 18, с. 30–32]. Крім того, це дані початку 1860-х рр., а протягом 1840–50-х рр. в різних в'язницях відбувались значні перебудови вже без єдиного плану і навіть добудови флігелів, як-от: у Ніжині [8; 1, с. 140].

Отже, тюремний комплекс складався з двох відділень: одне включало критий вхід у двір замку, лазню і приміщення для караульних, в іншому розміщувались арештанти. Ця остання будівля була двоповерховою; обидва поверхи, на всю довжину будівлі розділені коридорами, які уздовж і впоперек розділені дощатою перегородкою, аби арештанти, що знаходяться у сусідніх камерах, не мали переговорів. На нижньому поверсі, по обидва боки коридору, було по три кімнати, з яких дві

великі, а чотири малі. В малих кімнатах в одній розміщувалася кухня, у другій – чоловіча лікарня, у третій – неповнолітні арештанти, у четвертій – підсудні у тяжких злочинах. З великих камер одну займали пересильні арештанти, а іншу – підслідчі. На верхньому поверсі по один бік коридору – дві великі камери і між ними третя невелика, в якій розташовано каплицю і бібліотеку. Одну з великих камер займали арештанти чоловічої статі, справи яких вирішені у першій інстанції, а іншу – жінки. По інший бік коридору були чотири невеликі камери: в одній розміщувалася канцелярія, у другій – жіноча лікарня, у третій – арештанти з дворян, а в четвертій – ті, хто утримувався за вироками.

У 1861–1862 рр. на фоні розмов про необхідність впровадження «нової тюремної системи» і у зв'язку з передачею усіх пенітенціарних закладів до відомства Міністерства внутрішніх справ, останнє ініціює збирання відомостей про стан в'язниць і порядок утримання ув'язнених.

Отримані в результаті від губернського тюремного комітету, губернського архітектора і повітового стряпчого дані дозволили сформулювати основні зауваження до Глухівського тюремного замку як в'язниці «старого зразка»:

- незручне розташування замку («а саме в центрі міста, всередині обивательських з 3-х боків будинків, а з однієї – торгової площі»);
- розміщення арештантів у невідповідності з вимогами закону («люди, що знаходяться під судом, поміщались разом з підслідними, підсудні з осудженими, неповнолітні з дорослими, жінки з немовлятами»);
- відсутність окремих камер для важливих злочинців і для тих, хто або присуджений до тяжкого покарання, або ще не опитаний остаточно;
- замала площа, сирість, що, зокрема, призводила до передчасного псування одягу, сморід від розташованих усередині будівлі ретирадних місць [6, с. 651–652].

Для усунення помічених негараздів Комітет Товариства Опікунського про в'язниці у поданні до міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1863 р. висунув наступні пропозиції:

- «для осушки стін <...> на два або на три роки відбити всю зовнішню штукатурку від якої б причини не завелася сирість»;
- влаштувати ретирадні місця у дворі тюремного замку;
- збільшити площу в'язниці, подовживши корпуси «до бокових частин огорожі, в кожний бік на 4 сажени, зламавши прибудови сіней з ретирадними місцями; <...> а для служб і господарських приміщень подовжити прибрамний флігель по передньому і боковим фасадам огорожі, скільки буде потрібно»;
- нарешті, влаштувати нову в'язницю «у

відповідності з усіма потребами, вказаними в законі щодо цього предмету», а стару перетворити на пересильну [6, с. 652, 658].

Втім, на останню, найрадикальнішу пропозицію Міністерство не пристало, дійшовши загального втішного висновку, що попри помічені негаразди приміщення тюремних замків «доволі стерпні і просторі» [18, с. 32]. Та й не могло пристати, оскільки з огляду на очікувані судові реформи і остаточне визначення пенітенціарної системи, Міністерство внутрішніх справ змушене було «зведення нових в'язниць, за виключенням тих місцевостей, де визнано це неможливим, призупинити <...>, тим більше, що в наш час не можна ще остаточне визначити ні місцевостей, де з'явиться необхідність у в'язницях, ні самої системи, за якою вони мають бути влаштовані» [6, с. V-VI].

Підсумовуючи, завважимо, що історія Глухівської в'язниці у першій половині XIX ст. поділяється на декілька етапів. На *першому етапі* (1800-ті – 1830-ті рр.) у Глухові зводиться типовий для Лівобережної України комплекс тюремних будівель (дерев'яні арештантські корпуси на кам'яному фундаменті, кам'яна огорожа, кам'яний прибрамний корпус), до послуг ув'язнених з'являються власні кухня і лазня, арештанти утримуються окремо за родами злочинців. На *другому етапі* (1830-ті – 1840-ві рр.) Глухів відноситься до небагатьох міст Лівобережжя, де коштом скарбниці замість декількох одноповерхових корпусів з'являється двоповерхова кам'яниця, значна кількість приміщень якої передається на релігійні, освітні, лікарняні та господарські потреби. На *третьому етапі* (1840-ві – 1860-ті рр.) висувуються нові вимоги до утримання ув'язнених (одиначні камери, майстерні, покращені санітарні умови), відповідно до яких зводяться приватним коштом тюремні замки «нового зразка»; натомість, попри регулярні ремонти і часткові реконструкції в'язниці «старого зразка» поступово занепадають (чи сприймаються «занепадими»), – і, в першу чергу, це відноситься саме до Глухівського тюремного замку.

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Том 1. 1762–1825. Издание второе, дополненное и пересмотренное / М.Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1951. – 327 с.
3. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 739 с.
4. Коваленко Ю.О. Дещо про історичну топографію ранньомодерного Глухова / Ю.О. Коваленко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – Випуск 2. – С. 86–90.

5. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах / Д.В. Краинский. – Чернигов, 1912. – [2], IV, 133 с.

6. Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. Изданы Министерством Внутренних Дел по сведениям, доставленным от Начальников Губерний. – СПб., 1865. – VIII, 668 с.

7. Мірошніченко О. Глухівський пивзавод / О. Мірошніченко // Соборний майдан. – 2013. – № 3 (57). – С. 3.

8. Мошук І. Глухівський тюремний замок у середині XIX ст. / І. Мошук // Соборний майдан. – 2011. – № 5 (47). – С. 6.

9. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года [далі: ПСЗ РИ с 1649 года]. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – 1122 с.

10. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXX. – 1404, 8, 2 с.

11. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXIV. – 958 с.

12. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXVII. – 983 с.

13. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXXVIII. – 1354 с.

14. ПСЗ РИ с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XLIV. – Часть вторая. Книга штатов. – Отделение III и IV. – [1176] с.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе [далі: ПСЗ РИ. Собрание второе]. – СПб., 1830. – Т. II. 1827. – 1138, 268, 30, 101, XII, [7] с.

16. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. IV. 1829. – 968, 192, 120, 120, 72, 63, 30, 71, X, [16] с.

17. Статистические данные по г. Глухову за 1838 г. / [підготувала до друку Ірина Мошук] // Соборний майдан. – 2013. – № 6 (60). – С. 7.

18. Судебно-статистические сведения и соображения о введении в действие судебных уставов 20-го ноября 1864 года. (По 32 губерниям). Часть III. Губернии: Смоленская, Таврическая, Тамбовская, Харьковская, Херсонская, Черниговская, Бессарабская область. – Заключения комиссии с приложением таблиц и карты предполагаемого размещения судебных округов. – СПб., 1866. – 50, 36, 31, 55, 54, 56, 28, 143, [1] с.

19. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24–126.

20. Чертежи и рисунки, принадлежащие к 1-му Полному собранию законов. Литографированные по Высочайшему повелению в Литографии Департамента Военных Поселений. – [Б.м.], 1843. – [60] с.

Галь Б.А. К истории Глуховской тюрьмы в первой половине XIX в.

В статье рассматривается история тюремных зданий города Глухова в первой половине XIX в. Реконструируется внешний вид и внутреннее устройство Глуховской тюрьмы образца 1809 и 1837 гг. Анализируются результаты осмотра и проекты переустройства середины 1860-х гг.

Ключевые слова: тюрьма, здание, указ.

Hal' B.O. On the history of Hlukhiv prison in the first half of the nineteenth century

The article deals with the history of Hlukhiv prison in the first half of the nineteenth century. The facade and internal structure of Hlukhiv prison (1809, 1837) is reconstructed. The results of the inspection and reconstruction projects in the mid-1860s are analyzed.

Key words: prison, building, decree.

24.04.2014 p.